

Systeem and repertorium in Sakata geneeskunde

Stefan Bekaert

In deze korte notitie schetst de auteur de hoofdthema's van zijn proefschrift over het geneeskundig denken en handelen bij de Sakata in de Democratische Republiek Congo. De studie heeft zowel een etnografisch als een theoretisch karakter. Centraal staat de productie van betekenis gezien vanuit een structuralistisch en fenomenologisch perspectief.

[geneeskunde, semantiek, repertorium, lichaam, Sakata, Congo]

Het doctoraatsproefschrift (Bekaert 1997) behelst een semantische analyse van de cultuur-eigen geneeskunde van de Sakata. De analyse gaat niet zozeer in op de therapeutische waarde van behandelingen, maar wel op de cultuurgebonden voorstelling en beleving van het lichaam, van gezondheid, ziekte, en genezing: welke zijn de belangrijkste beelden, opposities, symbolen, en metaforen die de ervaring van ziekte en gezondheid bij de Sakata beïnvloeden en als dusdanig vorm geven aan technieken van diagnose, etiologie, en behandeling? De studie gaat in op de wijze waarop de Sakata zich in hun heel praktische, routine-achtige attitudes en belichaamde ervaringen, evenals in hun meer reflexieve kennis en instellingen, verhouden tot de dingen van elke dag, en in het bijzonder tot reproductie en genezing, en ruimer nog, tot de bredere samenhang van de gehele leefwereld. Het omvangrijk en gevarieerd etnografisch bronnenmateriaal is getoetst aan de uitgebreide antropologische vakliteratuur omtrent Bantoe-Afrika.

De Sakata bevinden zich op een heel interessante culturele breuklijn tussen de Mongo-wereld en de culturele cluster met een sterke Kongo-invloed, in het overgangsgedebied tussen de culturen van het tropische regenwoud en deze van savannes, tussen gedecentraliseerd en gecentraliseerd politiek gezag, tussen patrilineaire en matrilineaire clanstructuur. Het eerste deel van het proefschrift schetst een etnografisch profiel van de Sakata als aanloop tot theoretische stellingnames. De aandacht gaat zowel naar de geleefde betekenis van de dagelijkse dingen, als naar de logische samenhang en opbouw van het socioculturele bestel. De politieke structuur verschijnt in het alledaagse leven als een repertoire van een aantal instituties: er zijn ongeveer driehonderd grondchefs (*mbé*), en een tiental politieke chefs (*modju*) die telkens een aantal grondchefs besturen. Per politieke chef is er in principe ook één autonome grondchef, de *mbianshu*, die geen bevelen te aanvaarden heeft van de politieke chef. In de alledaagse ervaring

van de Sakata zijn deze drie types van chefs nagenoeg hetzelfde. Als de politieke chef de man is, dan is de grondchef de vrouw, zeggen de Sakata. Ze verhouden zich hiërarchisch en complementair. De verhouding tussen de politieke chef en de autonome grondchef is dan weer één van competitie en egaliteit. Ze zijn als moederlijke oom en neef. Voor de Sakata vormt het gespannen relationeel model tussen een man, zijn vrouw, en de zoon van zijn zus, het interpretatief schema om het politieke landschap vorm te geven. Type, beeld, metonymie, symbool, metafoor, binaire oppositie, homologie helpen om de vele niveaus van betekenis te analyseren rond de belangrijkste thema's in het leven van de Sakata en in de domeinen als de samenleving, de kosmologie, de overgangsrituelen en de spatio-temporele organisatie.

De methodologische en theoretische stellingen van het proefschrift sluiten aan bij een structuralistische en een fenomenologische kennistheorie. These 1 poneert, aan de hand van het voorbeeld van ijzerbewerking bij de Sakata, dat culturele eenheden vele mogelijke niveaus van betekenis hebben, van typifiëring, ervaringsgestalten en metaforen, tot structurele homologieën en formele binaire opposities. *Het ijzersmeden wordt opgevat als één grote metafoor van voortplanting.* Vraagt men echter de betrokkenen naar het hoe en waarom van hun handelingen, dan blijkt een waaier van mogelijke antwoorden te bestaan: 1) betekenis als getypificeerde ervaring: omdat het altijd zo geweest is; 2) betekenis en het pragmatische motief: zo werkt het; 3) het niveau van de (meta-) fysische interventie: de wil en wet van voorouders; 4) de ervaringsgestalte: ijzer smeden is als suikerrietwijn brouwen, is als jagen, is als fuiken zetten, is als geslachtsverkeer; 5) het niveau van de expliciete metafoor: ijzer smeden is als seksuele voortplanting; 6) het niveau van de codische opposities en homologische inversie, zoals man/vrouw.

We gaan van minder naar meer reflexief, van repertoire naar systeem, van extensie naar intensie, van inhoud naar vorm, van gestalte naar essentiële componenten, van geleefd naar gedacht, van apperceptie naar appresentatie, van fenomenologie naar structuralisme. Al deze niveaus zijn empirisch. Het gaat om interpretatieve procedures die onophoudelijk worden verwezenlijkt door de leden van de samenleving zelf. De vraag wordt dan *wanneer* we welk niveau aantreffen.

Bewustzijnsspanning (*attention-à-la-vie*) is het principe dat de relevantiestructuur van de culturele representaties bepaalt. In de prereflexieve attitude van ons alledaagse handelen zijn de culturele eenheden in de ervaringscontext veel rijker qua inhoud, maar veel armer qua systemische opbouw dan in de reflectieve attitude. Deze laatste attitude treffen we bijvoorbeeld aan tijdens het zoeken naar oplossingen voor problemen, bij contemplatie, bij niet routinematige handelingen, en dergelijke meer. De meer systemische betekenis-opbouw (zoals metaforen, opposities, inversies, homologieën) lijken zich te beperken tot dergelijke momenten van verhoogde reflectie.

Door de wijzigende niveaus van betekenisgeving in de betekenisgeving te achterhalen wordt gezocht naar een verzoening tussen de structuralistische en de fenomenologische theorie van betekenis. Volgens het Franse structuralisme ontstaat betekenis uit een diacritische operatie en betekenen tekens altijd en volledig door hun verwijzing naar en positionering ten opzichte van andere tekens (bijvoorbeeld trom en dubbelklok). Volgens de fenomenologische kennistheorie van Schutz ontstaat betekenis

schijnbaar uit de tegenovergestelde operatie, nl. het samentrekken van ervaringen tot typische gevallen (bijvoorbeeld trom = luid spreken, perfect en krachtig ritme). Bij nader inzien vullen beide benaderingen elkaar aan in de semantische analyse van culturele fenomenen. Cultuur presenteert zich voor het structuralisme als een *systeem* van codische opbouw en samenhang, hetzij van betekenisdragende elementen die elkaar constitueren (enkelvoudige articulatie), hetzij van betekenisloze componenten die in steeds andere combinaties referentieel werken (dubbele articulatie). Schutz' fenomenologie benadert cultuur daarentegen als een *repertoire* van culturele eenheden.

These 2 nuanceert de theorieën van Bourdieu en Devisch door te stellen dat de meer systemische vormen van betekenis (homologieën van opposities, uitgewerkte metaforen) niet *als dusdanig* worden belichaamd in het alledaagse handelen en ervaren. In de prereflectieve attitude verschijnt cultuur als een sedimentatie van geautomatiseerde ketens van interpreteren en handelen. Reflectieve kennis moet eerst de codische opbouw verliezen om als prereflectieve kennis belichaamd te kunnen worden. Een structuralistische habitus, waarbij codische opposities *als dusdanig* worden belichaamd, of een metaforische habitus, waarbij ganse metaforen *als dusdanig* worden belichaamd is met andere woorden niet mogelijk. Prereflectie wordt gekenmerkt door een veel lager niveau van decoderen en encoderen, aangeduid door begrippen als *habit*, beeld, metonymie en ervaringsgestalte. Prereflexief ervaren berust niet zozeer op het uitvoeren van een complex geheel van codes, maar eerder op het volgen van gesedimenteerde automatismen. De antropoloog moet met andere woorden rekening houden met de onophoudelijke sprongen in bewustzijnsspanning (prereflectief-reflectief), wil hij de mogelijkheid van een vergaande logica in culturen begrijpen.

Deel 3 behandelt systeem en repertoire, als lagen in betekenisgeving, binnen de Sakata geneeskunde. Deze vertrekt van een aantal basispremissen die kenmerkend zijn voor veel culturen in Bantoe-Afrika: de wereld is dubbel; er is een onzichtbare wereld die de zichtbare determineert (cf. Bekaert 1996); elke ernstige ziekte en elk overlijden heeft een meta-fysische oorzaak, meestal zelfs een sociale, zoals hekserij. Behandeling vergt een restitutie en het herstel van sociale relaties. In hun meta-fysische voorstelling kennen de Sakata een vierdelig lichaam: bestaande uit een tastbaar lichaam van vlees en bloed (*ndjore*), een uiterlijke vorm die de individualiteit uitmaakt (*kélii*), een levend of kloppend principe (*kénima*) en een onzichtbaar dubbel (*kenyinyei*). Het levend principe behoort toe aan de clan. De clanoudste bewaart een verzameling van dergelijke levensbeginselen in de gedaante van onzichtbare larves in een onzichtbare pot. Het dubbel manifesteert zich in de schaduw, in de weerspiegeling in het wateroppervlak, en gaat uit van de mens in dromen. Het dubbel is in zekere zin bepalend voor het zichtbare lichaam. Heksen kunnen het dubbel schaken en verminken.

De theorie van het dubbel vormt de kern van Sakata geneeskunde. De repertoriële opsomming van tastbaar lichaam, uiterlijke vorm, levensbeginsel en dubbel laat een aantal codische operatoren aan het werk zien (zichtbaar/onzichtbaar, binnen/buiten). Het fysische mensbeeld is echter evenzeer een cultuur-specifiek construct: zwangerschap wordt geconcipieerd als een soort kookproces; er wordt geen onderscheid ge-

maakt tussen ademhaling en bloedcirculatie. Het wordt gezien als éénzelfde proces van 'kloppen', 'leven'. De erectiele kracht bevindt zich in de gewrichten. De lage onderrug is de bron van de seksuele potentie. Het hele bekken staat in dienst van vruchtbaarheid. Zwangerschap is een kookproces. Spijsvertering en ademhaling worden dan weer gemodelleerd op maatschappelijke reciprociteitsprocessen, waarbij het hart – de 'chef van het lichaam' – ieder onderdeel zijn rechtmatig part geeft. Elke uitscheiding lijkt op het uitvloeiën van een interne vijver gecontroleerd door een dam die te open of te gesloten kan zijn. De analyse beoogt deze symbolen, metaforen, vage beelden en ervaringsgestalten in een ruimer etnografisch verband te plaatsen: het beeld van de knoop, de dam, de stroom, de pot, kracht, ritme, reciprociteit.

Gezondheid is krachtig zijn, onophoudelijk versterkt worden door de stroom van het leven. Het Laledaagse denken associeert gezondheid met concrete beelden zoals de knoop, het gewricht, rechtop staan, bitterheid, ritme, gewichtig kijken, controle. Om gezond te zijn heeft een persoon onophoudelijk versterking nodig. Er is een quasi-obsessie rond slap worden: men zal nooit toegeven moe te zijn; men is bang van korte dutjes; flauwvallen betekent levensgevaar; gewrichten worden de hele dag door gekraakt om ze weer sterk te maken; de genezer trekt zijn patiënten op aan het einde van de behandeling; de standaardgroet is "ben je sterk?". Ziekte verschijnt als een soort stremming, een soort dam die de stroom ophoudt. Het is alsof de voorouders stroomopwaarts staan, wijdbeens over de stroom van het leven. Als zij 'hun benen sluiten' (*mokime akanghe mékole*), of hun 'speeksel inhouden' (*akanghe ntshogre*) dan wordt het leven voor hun nazaten onmogelijk. Ziekte en ongeluk zijn met andere woorden een soort 'stremming'. Men stelt zich ziekte voor als een klonter gestremd bloed (*embo-mene ke makela*). Het eerste wat een genezer dus dient te doen is de stroom van het leven/bloed herstellen, onder meer door kleine insnijdingen in de huid van de patiënt. Therapie heeft dan ook tot doel de stroom van levenskracht te herstellen. In vele gevallen moet de patiënt tijdens de behandeling ritueel sterven om dan herboren te kunnen worden. Dat gebeurt dan bijvoorbeeld door onder de benen van de genezer door te kruipen. Een behandeling wordt doorgaans ervaren als een soort transactie met de wezens van de onzichtbare wereld.

De Sakata kennen tegenwoordig drie vormen van medische hulpverlening: de biomedische zorgverlening, de genezingskerken en de zogenaamde traditionele genezers. Ziekte en gezondheid situeren zich op het vlak van de "onzichtbare wereld" die slechts kan gemanipuleerd worden door mensen met bepaalde "krachten". De dagelijkse therapeutische praktijk herleidt deze uitgewerkte theorieën en consistente analogieën tot repertoria: negen soorten geneesmiddelen; acht standaardbehandelingen; zes kinderziekten. Soms komt echter tijdelijk meer codische systematiek voor. De kleurcode rood/wit/zwart is als denkschema werkzaam zowel in het meta-fysische als het fysische paradigma. Er is ook de oppositie sterk/zwak, en homoloog ermee bitter/zoet. Deze laatste oppositie geeft aanleiding tot een heuse balanstheorie van de smaken. Vooral in de samenstelling van 'metafysische' geneesmiddelen vinden we de kleurencode terug. We kunnen soms zelfs spreken van een syntagmatische uitwerking van de paradigmatische relaties tussen de kleuren.

De logica is noch sluitend, noch constitutief voor het praktische handelen van de genezer die repertorieel de voorschriften van zijn voorganger volgt. Telkens opnieuw wordt in reflectie de code ten dele geactiveerd om dan weer in automatismen onzichtbaar te worden. Zo ook voor het tastbare lichaam. Wat rood is (bloed, vlees) blijft binnen, wat wit is (sperma, pus, melk, speeksel) komt buiten, zwart (huid) vormt de grens. Elke omkering van deze logica is een transgressie die een reparatie vereist. Zo is er bijvoorbeeld de therapie voor de gevreesde 'verblekingsziekte' (*lébianghe*). De huid van de patiënt wordt 'rood', en na analyse van een vijftal verschillende therapieën blijkt de basisidee telkens te zijn: zwart over rood. Rood moet weer overdekt worden met zwart.

Het laatste hoofdstuk maakt nog eens de hele beweging van repertoire naar systeem in Sakata geneeskunde. Medicijnen zijn soms puur recepten, met wandelende metonymieën als ingrediënten, gedragen door de belangrijkste beelden (stroom, vijver, dam, knoop, geboorte, ruil, bron, larven) en opposities (snel/traag, sterk/zwak, bitter/zoet, rood/wit/zwart, dorp/woud, orde/wanorde) in de Sakata-geneeskunde.

In al deze analyses is het telkens de bedoeling het instrumentarium te isoleren waarmee de Sakata in een medische context hun interpretatieve procedures uitvoeren. We vinden culturele eenheden die gewoon typisch zijn wat ze zijn, die dan weer beginnen te gelijken op andere dingen, en die uiteindelijk in een codische relatie kunnen komen te staan. Nooit maakt de code een hele cultuur begrijpelijk. Ze omvat noch determineert de betekenissen in het alledaagse leven. Het proefschrift is met andere woorden een pleidooi voor een slank structuralisme opgenomen in een fenomenologische benadering. Misschien is het tussenliggende niveau nog wel het meest interessant en dienen we de ervaringsgestalt te herwaarderen. Want wat zijn culturen anders dan verzamelingen van 'dingen die zijn als dingen die zijn als dingen ...'.

Noot

Stefan Bekaert was als antropoloog verbonden aan het Africa Research Centre van de Katholieke Universiteit Leuven en heeft onderzoek gedaan in Zaïre/Congo. Hij was de Belgische hoofdredacteur van *Medische Antropologie*. Begin 1998 kwam hij door een ongeval om het leven. Elders in dit nummer is een In memoriam aan hem gewijd. Deze notitie, die de hoofdgedachten van zijn proefschrift schetst, is door René Devisch samengesteld uit teksten die door Stefan Bekaert zijn geschreven. Over de publicatie van het proefschrift wordt onderhandeld.

Literatuur

Bekaert, Stefan

- 1996 Olifant-transformatie in Zaïre. Een Sakata genezingsritueel etnomethodologisch bkeken. *Medische Antropologie* 8(2): 278-305.
- 1997 *System and repertoire in Sakata medicine (Democratic Republic of Congo)*. Doctoraatsproefschrift, Katholieke Universiteit Leuven, Departement Sociale en Culturele Antropologie.